

ЗМІСТ

Передмова (Бусленко В. В., Климончук В. Й., Ключкович А. Ю.)	6
Розділ 1 Теоретико-методологічні засади вивчення громадянського суспільства	9
1.1. Суспільство, його історичні типи та форми (Бортніков В. І.)	9
1.2. Базові засади та структурні характеристики громадянського суспільства (Корнієвський О. А., Бортніков В. І.)	24
1.3. Громадянське суспільство в Україні (Корнієвський О. А., Бортніков В. І.)	49
Розділ 2 Політика і влада як суспільні явища	70
2.1. Сутність політики як суспільного явища. Об'єкти та суб'єкти політики (Байрак С. О.)	70
2.2. Природа, концепції та ресурси політичної влади (Бусленко В. В.)	81
2.3. Політика та економіка (Доцяк І. І.)	90
2.4. Влада та опозиція (Бусленко В. В.)	105
2.5. Політика, релігія та церква (Бусленко В. В., Бортніков В. І.)	113
Розділ 3 Політичні еліти та лідерство. Особа в політиці	128
3.1. Політичні еліти як суб'єкти політики (Бусленко В. В.)	128
3.2. Лідерство як суспільний феномен (Бортніков В. І.)	136
Розділ 4 Політичні системи та політичні режими	155
4.1. Поняття і типи політичних систем (Ярош Я. Б.)	155
4.2. Тоталітарні і авторитарні політичні системи та режими (Бортніков В. І.)	163
Розділ 5 Держава в політичній системі суспільства	180
5.1. Держава як інститут організації влади (Бортніков В. І.)	180
5.2. Форми правління та устрою держав (Бортніков В. І.)	193
5.3. Система органів державної влади України (Байрак С. О.)	207
Розділ 6 Демократія в сучасному світі	226
6.1. Базові засади демократії, її форми, принципи та цінності (Бортніков В. І., Бортнікова А. В.)	226

6.2. Національно-державне будівництво та демократія (<i>Бортніков В. І.</i>)	243
6.3. Права людини та громадянина (<i>Бортніков В. І.</i>)	252
6.4. Права людини в Україні (<i>Бортніков В. І.</i>)	264
Розділ 7 Державне управління, державна служба та місцеве самоврядування в Україні	288
8.1. Державне управління (<i>Пашко Л. А.</i>)	288
7.2. Державна служба (<i>Нинюк М. А., Нинюк І. І.</i>)	309
7.3. Місцеве самоврядування та реформа децентралізації влади в Україні (<i>Бортнікова А. В.</i>)	323
7.4. Місцеве самоврядування в системі поділу державної влади в Україні (<i>Пахолок В. М.</i>)	338
7.5. Комунікація в публічному управлінні (<i>Ярош О. Б.</i>)	347
Розділ 8 Політичні партії та партійні системи	355
8.1. Походження та розвиток політичних партій (<i>Остапець Ю. О., Ключкович А. Ю., Ярош Я. Б.</i>)	355
8.2. Партія як політичний інститут: ознаки, функції та класифікація (<i>Остапець Ю. О., Ключкович А. Ю., Ярош Я. Б.</i>)	362
8.3. Сутність, типологія та чинники розвитку партійних систем (<i>Остапець Ю. О., Ключкович А. Ю., Ярош Я. Б.</i>)	371
8.4. Становлення і розвиток партійної системи України (<i>Остапець Ю. О., Ключкович А. Ю., Ярош Я. Б.</i>)	378
Розділ 9 Вибори та виборчі системи	392
9.1. Вибори як інститут демократичного суспільства (<i>Ярош О. Б.</i>)	392
9.2. Типи виборчих систем (<i>Ярош О. Б.</i>)	399
9.3. Виборча система в Україні (<i>Ярош О. Б.</i>)	408
Розділ 10 Політична культура та ідеологія	415
10.1. Політична культура та свідомість (<i>Пахолок В. М.</i>)	415
10.2. Політична символіка (<i>Пахолок В. М.</i>)	425
10.3. Ідейно-політичні течії, ідеології та доктрини (<i>Ярош О. Б.</i>)	440
Розділ 11 Соціальні та політичні зміни в суспільстві	465
11.1. Соціальні спільноти та групи як суб'єкти політики (<i>Бортніков В. І., Кузьмук О. М.</i>)	465
11.2. Соціальні зміни (<i>Любчук В. В., Бортніков В. І.</i>)	480

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади вивчення громадянського суспільства	5
11.3. Політичний процес, розвиток і модернізація (<i>Бортніков В. І., Климончук В. Й.</i>)	496
11.4. Україна в умовах переходу до демократії (<i>Бортніков В. І.</i>)	506
Розділ 12 Політична діяльність та участь громадян у політиці	521
12.1. Зміст і структура політичної діяльності та участі (<i>Бортніков В. І.</i>)	521
12.2. Політичні технології та політичний акціонізм (<i>Розік М. В.</i>)	535
Розділ 13 Геополітичний вимір світу	554
13.1. Глобальні проблеми сучасності та їх вплив на політику (<i>Байрак С. О.</i>)	554
13.2. Роль міжнародних організацій у налагодженні гармонійних міждержавних відносин (<i>Байрак С. О.</i>)	570
13.3. Міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (<i>Літковець Т. М.</i>)	588
Розділ 14 Національна та державна безпека в контексті викликів сучасності	605
14.1. Сутність, становлення та особливості інституту національної безпеки держави (<i>Байрак С. О.</i>)	605
14.2. Загрози національній безпеці держави (<i>Байрак С. О.</i>)	618
14.3. Громадянське суспільство в Україні під час війни (<i>І. В. Валюшко</i>)	631
Відомості про авторів	643

Передмова

Вступ людства до третього тисячоліття ознаменовано глибокими змінами в усіх сферах суспільного життя. Динаміка суспільно-політичного розвитку впродовж останнього десятиліття окреслила низку викликів перед світовою спільнотою, найбільшим із яких став масштабний збройний конфлікт у центрі Європи. Російсько-українська війна попри просторову локальність зумовила дестабілізаційні процеси в глобальному масштабі, провокуючи політичні, соціальні, економічні та гуманітарні кризи в усьому світі. Для України ця війна – загроза існуванню власної державності та нації, тому й перемога має для нас екзистенційне значення, як зрештою, і для всієї Європи та світу.

В умовах загострення ідеологічного та збройного протистояння між демократичними і диктаторськими режимами особливого значення набуває політична освіта, як основа формування в громадян демократичної політичної культури та, водночас, запобіжник маніпулятивним технологіям і дезінформації. Знання про специфіку функціонування демократичних інститутів, перебіг сучасних політичних процесів сприятиме формуванню в молоді громадянських компетентностей, що дасть змогу їм відповідально та ефективно реалізовувати свої права, жити і працювати за нормами демократії. Засвоєння знань про громадянське суспільство, демократію та політичний розвиток є важливою умовою формування активного компетентного громадянина Європейського співтовариства.

Коло проблем, що пропонуються до вивчення, є актуальними не лише в контексті російсько-української війни, а й сучасних тенденцій розвитку світового політичного процесу. Значну увагу авторами приділено аналізу базових засад і принципів демократії, характеристиці державних інститутів та інституцій громадянського суспільства, форм правління та адміністративно-політичного устрою, змісту державного управління, проблемам реалізації заходів наці-

ональної безпеки тощо. Необхідно відзначити важливість акцентування уваги авторського колективу на питаннях інституційного забезпечення процесів демократичної трансформації та модернізації, які безпосередньо залежать від рівня розвитку громадянського суспільства.

Посібник «Основи громадянського суспільства та політичних знань», що пропонується читачеві, є відповіддю на сучасні виклики та потреби розвитку сфери освіти в Україні. Набуття компетентностей з основ громадянського суспільства та політичних знань є досить важливим для випускників загальної середньої та вищої освіти, як цього вимагають стандарти освіти, затверджені МОН України.

Специфікою змістовної частини посібника є його інтегративний характер, поєднання положень різних гуманітарних дисциплін: політології, історії, соціології, права, психології, державного управління та ін. Структура посібника засвідчує логічну послідовність викладення матеріалу, а також його комплексний характер.

Посібник побудовано за принципом поєднання теорії і практики націє- та державотворення в Україні та світі. Кожний із 14 розділів, які зі свого боку поділені на підрозділи, супроводжується відповідним методологічним інструментарієм, зокрема переліком контрольних питань і завдань, словником понять і термінів, списком використаної та рекомендованої літератури тощо. Питання та завдання орієнтовані як на відтворення набутих знань, їх перетворення, так і на пошукову діяльність.

Видання узагальнює досвід діяльності викладачів трьох вітчизняних ЗВО – Волинського національного університету імені Лесі Українки, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», а також науковий доробок фахівців Національного інституту стратегічних досліджень. Практика спільної роботи декількох закладів вищої освіти та однієї із провідних науково-дослідних установ України сприяє інтеграції науки та освіти, дає змогу підняти на більш високий науково-теоретичний рівень вивчення актуальних проблем суспільного розвитку, їх донесення до студентської та шкільної молоді, широкого загалу громадян.

Сподіваємось, що пропоноване видання підручника з основ громадянського суспільства та політичних знань буде корисним всім, хто цікавиться політикою, вивчає відповідний курс, здійснює практичну діяльність у сфері громадської участі та публічної політичної діяльності тощо.

Бусленко В. В., доктор політичних наук,
професор, завідувач кафедри політології
та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Климончук В. Й., доктор політичних наук,
професор, завідувач кафедри політології

Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

Ключкович А. Ю., доктор політичних наук,
професор, завідувач кафедри політології
і державного управління

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Теоретико-методологічні засади вивчення громадянського суспільства

1.1. Суспільство, його історичні типи та форми

(Бортніков В. І.)

...теоретичне знання дедалі більшою мірою стає стратегічним ресурсом суспільства.

Деніел Белл.

«Настання постіндустріального суспільства»

Попри широке використання в гуманітарних науках поняття «суспільство», воно не має єдино прийнятного трактування. Зазвичай дослідники виділяють широке та вузьке тлумачення поняття суспільства. У широкому розумінні суспільство розглядається як частина матеріального світу, що відособилася від природи у формі життєдіяльності людей, що історично розвивається. У вузькому розумінні суспільство – це певний етап людської історії.

Організоване суспільство називається **соціум** – спільнота людей, які живуть в умовах спільного соціального порядку, розподіляють працю із забезпечення спільної життєдіяльності, між якими встановлено певну субординацію та залежність, що створює стійку соціальну систему та різні соціальні інститути.

Сутнісні характеристики поняття «суспільство»

Суспільство розглядають як історично зумовлену сукупність форм спільної життєдіяльності та взаємодії людей, конкретно-історичний тип соціальної системи. Американський соціолог **Едвард Шилз (1910–1995)** стверджував, що суспільство – це не просто сукупність людей, які об'єдналися, а сукупність споконвічних і культурних колективів, які взаємодіють і обмінюються послугами одне з одним. Цим самим колективи утворюють суспільство в силу свого існування під загальною владою, що здійснює свій контроль

над територією, визначеними кордонами, підтримує і насаджує більше або менше загальну культуру.

У процесі розвитку науки про суспільство склалося сім позицій або підходів. Перший – *демографічний*, за якого суспільство – це лише популяція, множина, сума або сукупність окремих одиниць. Другий – *груповий*: за ним суспільство складається із цілісних систем, в яких інтегровані групи, які мають внутрішню єдність і взаємозв'язок. Третій – *системний*: він розглядає суспільство як певний порядок взаємопов'язаних статусів і ролей. Четвертий – *структурний*: за нього суспільство постає як мережа відносин між людьми, тобто вже не сукупність об'єктів, а сукупність форм, схем, способів відносин людей до самих себе та до інших. П'ятий – *активістський*: тут суспільство постає як конгломерат взаємно зорієнтованих дій окремих одиниць. Шостий – *культурний*, за якого суспільство розглядається як матриця розподілених між групами та колективами значень, символів і правил, що здійснюють вплив на поведінку людей, зумовлюючи їх дії. Сьомий – *подієвий*: він дає змогу уявляти суспільство полем, що постійно змінюється, коливається, пульсує, наповнене суспільними подіями.

Основними підсистемами суспільства, в яких найбільш рельєфно проявляється специфіка життєдіяльності людини та громадянина, є економічна, соціальна, політична та культурно-духовна сфери.

Економічна сфера – певною мірою є визначальною по відношенню до інших сфер. Вона містить промислове та сільськогосподарське виробництво, відносини людей у процесі виробництва, обміну та розподілу тощо. Залежно від характеру відносин власності формується певний господарчий механізм, який детермінує систему суспільних відносин, а відповідно, і ступінь свободи індивіду. Так, у системах з централізованою командною економікою, пануванням державної форми власності (тоталітарні режими) ступінь свободи індивіду мінімальна.

Соціальна сфера включає великі та малі соціальні групи, класи, верстви, сім'ю, представників різних національностей, конфесій, характеризує відносини між ними. До соціальної сфери відносяться також установи та організації освіти, виховання, дозвілля, соціального захисту й соціального обслуговування. Держава, яка гарантує

громадянам максимальний соціальний захист і створює сприятливі умови для життя та розвитку, називається соціальною.

Політична сфера включає сукупність політичних інститутів та процесів і загалом охоплює сферу владних відносин, забезпечує певний рівень прав і свобод громадян, їх участь у державному та суспільному житті.

Культурно-духовна сфера охоплює царину світогляду та науки, мораль, релігію, мистецтво, а також установи та організації, що спрямовують і забезпечують відповідну діяльність людей. По-суті, культура – це все те, що люди, як члени суспільства роблять, як здійснюють зв'язок між собою та оточуючим світом, як думають, чим володіють, що залишають для прийдешніх поколінь.

Типологія суспільств

Існує багато класифікацій типів суспільств. Серед них найбільш поширеними є такі. **Марксистська** типологія суспільств відома з середини XIX ст. Це т. зв. формаційний підхід. Її автор **Карл Маркс (1818–1883)** розглядав суспільство не як сукупність індивідів, а тих відносин, що формуються під час соціальної діяльності індивідів. Характер цих відносин, які ґрунтуються на способі виробництва та формі власності (колективна чи приватна), визначають специфіку (тип) самого суспільства. Філософ виокремлював п'ять типів суспільств: первіснообщинне, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне та комуністичне. Людство у своєму розвитку, на його переконання, повинно пройти усі зазначені етапи.

Англійський соціолог **Ентоні Гіденс**, узагальнюючи картину суспільного розвитку, поділив усі суспільства на два типи: **ранні** або **досучасні** (суспільства мисливців, збирачів, скотарські, аграрні, традиційні) та **сучасні** або **індустріальні суспільства**. Індустріальні поділені на:

- суспільства першого світу (від XVIII ст. дотепер) – США, Західна Європа, Японія, Австралія, Нова Зеландія;
- суспільства другого світу (від початку XX ст. до початку 90-х рр. XX ст.) – СРСР, держави Східної Європи, які згодом унаслідок політичних та економічних реформ переходять до суспільств першого світу;

- суспільства третього світу (від XVIII ст., коли вони були колоніями, дотепер) – Індія, африканські та південноамериканські країни;
- «нові індустріальні» країни – Бразилія, Мексика, Гонконг, Південна Корея, Сінгапур, Малайзія, Тайвань.

Технократична типологія суспільств набула особливої популярності у другій половині ХХ ст. Процес становлення теорій інформаційного суспільства можна досить умовно поділити на два етапи – концепцію постіндустріалізму і саме інформаціалізму. Вважається, що саме поняття **«постіндустріальне суспільство»** за змістом, що близький до сучасного, введено в науковий обіг 1958 р. американським соціологом **Девідом Рісменом (1909–2002)**.

Проблемами постіндустріального суспільства активно займався американський соціолог **Деніел Белл (1919–2011)**, який, узагальнюючи це поняття, звів його до таких головних ознак:

- перехід від економіки, що виробляє товари, до обслуговуючої економіки;
- перевага професійно-технічного класу;
- провідна суспільна роль теоретичного знання як джерела нововведень і політичних формулювань;
- контроль технології і технологічної оцінки;
- ухвалення рішень: створення нової «інтелектуальної технології».

Таке визначення суспільства нового типу дало поштовх науковій громадськості більш ретельно розглядати саме інформаційні чинники становлення майбутнього. Це усвідомив і сам Д. Белл, який дещо пізніше почав активно використовувати поняття «інформаційне суспільство». Саме Д. Белл сьогодні вважається одним із основоположників концепції «інформаційного суспільства».

Концепція «інформаційного суспільства» розкрила принципово важливі ознаки постіндустріального суспільства, коли йдеться про властивості інформації та її зростаючу роль у житті суспільства. Проте вона ще не могла претендувати на всеохоплюючу характеристику нового типу соціуму. Тому багато хто з дослідників вважає її лише достатньо важливою складовою теорії постіндустріалізму. Але так чи інакше, сьогодні «інформаційне суспільство» – соціологічна і футурологічна концепція, яка вважає головним чинником